

*До разової спеціалізованої ради ДФ 2023-29
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77)*

РЕЦЕНЗІЯ

**кандидата юридичних наук, доцента кафедри конституційного права України,
Берченка Григорія Валерійовича на дисертацію Демиденко Анастасії
Леонідівни «Неурядові (громадські) правозахисні організації як інститут
громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект», подану на
здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю
081 «Право»**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Громадянське суспільство, як більш соціологічний і філософський конструкт, останніми роками, поступово стає звичним предметом досліджень в галузі конституційного права, а також предметом регулювання галузі конституційного права. Саме зв'язок громадянського суспільства з його інституційними проявами у вигляді об'єднань громадян і робить його таким, що може бути врегульованим. В цьому випадку правове регулювання дає можливість стимулювати розвиток відповідних інститутів, або ж, навпаки, гальмувати його.

Правозахисна діяльність цілком закономірно здійснюється саме завдяки формалізованим інститутам. Існують широкий і вузький підхід до такої діяльності. Широкий стосується усієї сфери захисту прав, у тому числі і за допомогою державних органів, вузький – стосується лише недержавної сфери. В другому випадку також може йтися як про досить широке коло недержавних суб'єктів, так і про більш вузьке.

Імпонує підхід, коли предметом дослідження є однорідна група суспільних відносин, яка має спільну правову форму у вигляді громадянських об'єднань. Саме на вдосконалення їх діяльності в цілому, а також на виробленні пропозицій щодо неурядових (громадських) правозахисних організацій і варто зосереджувати увагу.

Сьогодні ми перебуваємо в умовах правового режиму воєнного стану і правозахисна діяльність стає ще більш потрібною, з іншого боку, змінюються умови її

здійснення, правове регулювання. Ще більш важливим стає врахування зарубіжного досвіду, передусім, країн ЄС.

Враховуючи ці обставини, подана праця А.Л. Демиденко є актуальною та своєчасною.

Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні» (номер державної реєстрації 0111U000966).

Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 22.11.2019 року).

Метою запропонованого дисертаційного дослідження «є розробка комплексної науково-правової характеристики неурядових(громадських) правозахисних організацій як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті» (с.7-8). На досягнення названої мети були сформульовані дев'ять завдань (с. 8), які були досягнені і зафіксовані як наукова новизна одержаних результатів (с.10-13) та у висновках (с. 176-186).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Застосування цілої низки як загальних, так і спеціальних методів наукового дослідження дали змогу досягти обґрунтованості, переконливості, достовірності авторських положень і висновків

Результати вивчення великої кількості джерел з відповідної тематики послугували емпіричною базою дослідження, зокрема національних і міжнародних нормативно-правових актів, рішень Європейського Суду з справ людини, Європейського Суду справедливості та Конституційного Суду України.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій. Робота є першим у науці конституційного права України комплексним науково-правовим дослідженням неурядових (громадських) правозахисних організацій (далі –

НПО) як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті (с.9).

Здійснений аналіз змісту даного дисертаційного дослідження дозволяє зробити висновок про наявність наукової новизни. Найбільш суттєвими науковими положеннями у пропонованій дисертації є:

– комплексно розроблено перелік форм діяльності НПО на сучасному етапі в Україні, а саме: 1) судовий захист прав людини шляхом залучення у судовий процес в національних судах або в рамках Європейського суду з прав людини; 2) співпрацю (взаємодію) з міжнародними структурами і національними органами державної влади; 3) громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; 4) правозахисний активізм; 5) документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам (с.10);

– підходи до розуміння форм участі НПО в законодавчому процесі: 1) залучення до цього процесу правозахисників; 2) можливість безпосередньо для НПО пропонувати внесення змін до діючих нормативно-правових актів; 3) Спостереження за законодавчим процесом і виступає ще однією формою участі неурядових правозахисних організацій у зазначеному процесі (с.11);

– підхід, відповідно до якого лобістські процеси в Україні відбуваються опосередковано через існуючі механізми: 1) шляхом звернення до офіційних суб'єктів законодавчої ініціативи для подання відповідних проєктів; 2) шляхом участі в обговоренні законопроектів на запрошення профільних комітетів парламенту; 3) шляхом публічної адвокації певних проєктів і пропозицій в ЗМІ, на конференціях, мітингах тощо; 4) шляхом реалізації права на звернення громадян, використання інституту електронних петицій (с.11);

– перелік основних форм громадського контролю за органами виконавчої влади, які застосовують у своїй діяльності неурядові правозахисні організації, а саме: належать проведення громадської експертизи та розробка проєктів нормативних

правових актів; оцінка різних державних програм у сфері гарантування прав і свобод людини; моніторинг щодо реалізації прийнятих органами виконавчої влади рішень; збір інформації щодо фактів порушення органами виконавчої влади та їх посадовими особами прав людини; звернення до органів з інформаційними запитами та з індивідуальними та колективними петиціями щодо захисту прав людини; участь у кадрових комісіях правоохоронних органів тощо (с.12).

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації та в опублікованих працях. Основні теоретичні положення та висновки, сформульовані у дослідженні, викладено у чотирнадцяти наукових працях, з яких чотири – у наукових фахових виданнях України, одна – у періодичному науковому виданні іншої держави-члена ЄС, дев'ять – у збірниках матеріалів наукових конференцій, круглих столах (с.14-15).

Положення дисертаційного дослідження мають логічну побудову. За своєю структурою дисертація складається із анотацій українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, списку використаних джерел (266 найменувань) та додатку. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок, з них основного тексту – 186 сторінок.

У **першому** розділі дисертації «Неурядові (громадські) правозахисні організації як інститути громадянського суспільства: теоретичні та конституційно-правові засади», який складається з трьох підрозділів, визначено три напрями інтерпретації громадянського суспільства. Сформовано розуміння НПО у широкому і вузькому сенсі. Доведено, що НПО є однією з форм об'єднань громадян та, відповідно, інститутів громадянського суспільства. НПО в Україні ведуть свою діяльність через реалізацію права на свободу об'єднання і організаційно-правову форму громадських організацій (незважаючи на весь плюралізм форм реалізації права на об'єднання, а також інших інститутів громадянського суспільства і нерядових організацій). Завдяки своїй діяльності НПО виконують завдання громадянського суспільства із дотримання принципів останнього.

На думку дисертантки, яка варта уваги, кваліфікація організації як правозахисної може здійснюватися за сукупністю ознак, центральними з яких є самопозиціонування організації як правозахисної в назві і закріплення правозахисту як головного предмету (напрямку) діяльності (завдання, мета) в статуті. Сформульовано таке визначення НПО – це недержавне, некомерційне і неполітичне офіційно зареєстроване громадське об'єднання, основною метою якої є правозахисна діяльність.

У другому розділі дисертації «Характеристика основних форм діяльності неурядових (громадських) правозахисних організацій в Україні» (складається із чотирьох підрозділів) дисертанткою було визначено окремі форми діяльності НПО, за допомогою яких вони здійснюють захист прав людини.

Також дисертанткою проаналізовані форми участі НУО в законодавчому процесі, а саме: 1) залучення до цього процесу правозахисників; 2) можливість безпосередньо для НПО пропонувати внесення змін до діючих нормативно-правових актів. Як закріплено у Рекомендації №14 Ради Європи, будь-який діалог має бути двостороннім процесом, а отже, внесення неурядовими правозахисними організаціями пропозицій чи ініціювання змін у законодавстві не повинні розглядатися як недоречні або незаконні. Такий механізм (йдеться про внесення пропозицій чи ініціювання змін) досить успішно впроваджений у Сполучених Штатах Америки, де він має назву лобізм. Як відомо, у США процес просування несуб'єктами законодавчої ініціативи окремих законопроектів, зокрема й неурядових організацій, врегульований на законодавчому рівні. Зовсім інша ситуація в нашій державі, де суб'єктами законодавчої ініціативи громадяни, а також їх об'єднання не згадуються, а лобізм законодавчо не врегульований. Адвокація і лобізм – вагомі і важливі напрямки участі НПО у законодавчому процесі, вони обидва мають спільні риси, і обидва з формальної точки залишаються нерегульованими (причому саме врегулювання лобізму є критично важливим); 3) Спостереження за законодавчим процесом і виступає ще однією формою участі неурядових правозахисних організацій у зазначеному процесі. Спостереження покладається на НПО ще й тому, що для цього необхідно мати певні

компетенції для ефективного контролю за законодавчим процесом. Йдеться передусім про те, що для того, щоб аналізувати, варто знати зміст і розуміти суть міжнародних договорів у галузі прав людини, внутрішнього законодавства і судової практики інших країн, міжнародного «м'якого» права, зокрема, практики Європейського суду з прав людини.

Окрім цього, зроблено висновок, що природа участі НПО на рівні ЄСПЛ є двоїста: 1). НПО захищає свої права як юридичної особи. 2). Крім того, НПО ніби непрямо захищає широке коло прав людини, звертаючись із відповідними заявами.

У **третьому** розділі дисертації «Діяльність неурядових (громадських) правозахисних організацій в умовах збройної агресії росії проти України» (складається із двох підрозділів) дисертанткою було визначено, що документування подій російської агресії, що мають ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, є необхідною для досягнення притягнення до юридичної відповідальності керівництва Російської Федерації та всіх винних у цих злочинах; гарантування здійснення ефективного правосуддя задля запобігання скоєнню нових подібних злочинів у майбутньому; інформування міжнародної спільноти про вчинені Російською Федерацією воєнні злочини; посилення юридичних позицій України у майбутніх міжнародних судових процесах; безпосереднього оцінювання завданих державі та громадянам збитків через широкомасштабну збройну агресію Російської Федерації проти України.

Також зазначено, що основними ознаками, що характеризують внутрішньо переміщених осіб, є такі: 1) вони є фізичними особами, котрі мають громадянство України, або є іноземцями чи особами без громадянства, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних підставах; 2) під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України (перебувають в межах України); 3) вимушені залишити своє місце проживання у результаті надзвичайних ситуацій.

Дисертанткою було проаналізовано діяльність НПО щодо захисту прав вимушено переміщених осіб, який показав, що основними напрямками допомоги цій категорії населення України є: запобігання переміщенню та мінімізація його негативних наслідків; підвищення обізнаності населення щодо проблеми забезпечення прав вимушених переселенців в загальнонаціональних масштабах; моніторинг (збір даних) кількості, проблем реалізації прав та захисту вимушених переселенців; організація навчання (розробка та проведення відповідних курсів чи тренінгів) щодо захисту прав переселенців; створення механізмів надання правової допомоги щодо захисту прав вимушено переміщених осіб; участь у розробці стратегії національної політики щодо внутрішньо переміщених осіб; залучення національних ресурсів для вирішення проблем; співпраця з міжнародними інституціями щодо захисту прав вимушено переміщених осіб.

Дисертація Демиденко А.Л. характеризується ознакою єдності змісту. План дисертації є логічним і послідовним, відповідає змісту проблеми, що досліджується. Виклад матеріалу є логічним і системним, висновки отримали належне наукове та практичне обґрунтування.

Дискусійні положення дисертації. У цілому дисертаційна робота Демиденко Анастасії Леонідівни виконана на належному науковому рівні. Однак як і кожна наукова праця, дисертація містить дискусійні положення, що потребують додаткового обґрунтування, та щодо яких можна висловити певні міркування, які можуть бути враховані дисертантом у подальшій науковій роботі.

1. Авторкою виокремлено три напрями інтерпретації громадянського суспільства (с. 80, 176). Водночас те, як дисертант тлумачить другий напрям потребує уточнення. Йдеться про те, що, на думку дисертантки, «другий підхід до поняття «громадянське суспільство» за яким громадянське суспільство є системою, а як будь-яка система, воно має певну структуру, яку складають її елементи» (с. 19). Дисертантка пов'язує другий напрям «із ідеєю т.з. «третього сектора» (с. 22). З іншого боку, «підхід до громадянського суспільства є досить строкатим і навіть поєднується у

різних науковців з першим» (с. 20). Саме тому, на нашу думку, варто було би додатково уточнити, роблячи узагальнюючі висновки, що три групи напрямів інтерпретації громадянського суспільства існують не автономно, а можуть комбінуватися між собою в конкретних поглядах на громадянське суспільство окремих вчених. Також дисертантка згадує «абстрактні сфери відносин недержавного характеру» (с. 21), не уточнюючи, про що в даному випадку йдеться. Чи можна стверджувати, що йдеться про третій напрямок інтерпретації громадянського суспільства, який нею виокремлюється, оскільки «в рамках нього структура громадянського суспільства досить сильно розширюється до будь-яких недержавних відносин» (с. 24)?

2. У роботі дисертанткою (с. 179) встановлено, що «НПО здійснюють захист прав людини через окремі форми своєї діяльності, зокрема: 1) судовий захист прав людини шляхом залучення у судовий процес в національних судах або в рамках Європейського суду з прав людини; 2) співпрацю (взаємодію) з міжнародними структурами і національними органами державної влади; 3) громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; 4) правозахисний активізм; 5) документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам».

Виникає питання щодо вичерпності наведеного переліку, а також доцільності виокремлення такого поняття як «правозахисний активізм». Чим обґрунтований наведений дисертанткою саме такий перелік форм захисту прав з боку НПО?

Разом з цим, наведені міркування не впливають на загальний позитивний висновок щодо виконаної роботи та не применшують наукової цінності рецензованого дослідження.

Практичне значення одержаних результатів. Дане наукове дослідження має як теоретичне, так і практично-прикладне значення. Одержані результати і зроблені висновки у подальшому можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для дослідження особливостей і проблемних теоретичних питань правового регулювання неурядових організацій, конституційного права на об'єднання, громадянського суспільства та його інститутів, правозахисних організацій;

– у правотворчості – при опрацюванні законопроектів щодо внесення змін до Закону України «Про громадські об'єднання», інших законів, та підзаконних нормативно-правових актів, які регламентують діяльність неурядових (громадських) правозахисних організацій, розробки проекту закону «Про громадські правозахисні організації»;

– у практичній діяльності – при здійсненні діяльності самими НПО щодо захисту прав людини, а також проведенні консультаційних заходів, тренінгів, семінарів, пов'язаних із юридичною допомогою в діяльності НПО, для інформування органів влади про особливості взаємодії із НПО щодо захисту прав людини, вирішення інших практичних проблемних питань в рамках регулювання галузі конституційного права України;

– у навчальному процесі – при підготовці навчальних і навчально-методичних видань, підручників, посібників із дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне право», «Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці», «Права і свободи людини і громадянина», а також у рамках освітнього процесу у закладах вищої освіти, які готують фахівців за правничими спеціальностями.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертацію виконано українською мовою з правильним вживанням юридичної та спеціальної термінології. Стиль викладення матеріалу дослідження – науковий.

Загальний висновок. Дисертація Демиденко Анастасії Леонідівни на тему «Неурядові (громадські) правозахисні організації як інститут громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект» є кваліфікаційною науковою роботою, містить нові науково обґрунтовані результати, які виконують конкретне наукове

завдання, що полягає у розробці комплексної науково-правової характеристики неурядових(громадських) правозахисних організацій як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті. Тільки такий підхід дозволить правильно й комплексно вирішити поточні проблеми у сфері правового регулювання неурядових (громадських) правозахисних організацій.

Таким чином дисертаційне дослідження відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а його автор Демиденко Анастасія Леонідівна заслуговує на присудження йому ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Рецензент

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
права України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Г. В. Берченко

